

KONSTITUCIJA KAIP LAISVĖS RAIŠKOS TEISINĖ POLITINĖ FORMA

Prof. dr. Juozas Žilys

Mykolo Romerio universitetas
The Mykolas Romeris University
Ateities g. 20, LT-08303 Vilnius
El. paštas: tf@mruni.lt

Santrauka

Esminiai žodžiai

Keletas Konstitucijos sampratos ir konstitucinių funkcijų aspektu

Konstitucija istorinės raidos kontekste

Laisvė kaip konstitucinių lūkesčių įgyvendinimo veiksnys

Mokslų akademijos konstitucinės iniciatyvos

Laikinis Pagrindinis Įstatymas

1991 m. vasario 9 d. apklausa (plebiscitas) Lietuvos konstitucionalizme

Išvados

Santrauka

Tradicškai Konstitucija kaip socialinio gyvenimo reiškinys analizuojama teisiniu politiniu atžvilgiu. Lyginamojoje konstitucinėje teisėje Konstitucijos nagrinėjamos remiantis formaliuoju, materialiuoju ir kitais aspektais. Politikos moksluose Konstitucija vertinama politinių santykių kontekste. Į Konstituciją galima žvelgti ir kaip į filosofinį, ideologinį dokumentą. Šiuo atveju autorius, rašydamas apie Konstituciją, pasirinko kitą vertinamąjį kriterijų, tai yra laisvę, kaip žmogaus, tautos gyvenimo pagrindą, deklaruojamą ne tik šiuolaikiniuose konstituciniuose aktuose, bet ir tolimesnėje ar artimesnėje praeityje.

Straipsnyje siekiama parodyti, kad laisvės demokratinė vertybė buvo vienas pagrindinių veiksnių pasauliniame konstituciniame procese, skatinusi ne tik socialinę pažangą, bet ir žmonių lūkesčių konstitucionalizavimą teisiniuose tekstuose. Laisvės idėja buvo grindžiama 1787 m. JAV Konstitucija, 1791 m. Prancūzijos Konstitucija. Atkreipiamas dėmesys į vieną pagrindinių konstitucionalizmo bruožų, tai yra į tai, kad naujų konstitucijų priėmimas visada ženklino esminius pokyčius socialiniame gyvenime, kardinalias socialines politines ir teises reformas.

Lietuvos konstitucionalizmo istorijoje laisvės motyvas buvo politinis teisinis reiškinys, besąlygiškai susijęs su konstitucinių aktų priėmimu tiek XX amžiaus pradžioje, tiek ir pabaigoje. Straipsnyje visapusiškiau nagrinėjamas 1988–1990 m. Atgimimo laikotarpis, kai buvo siekiama atkurti Lietuvos Valstybę, įgyvendinti tautos siekį savarankiškai spręsti savo valstybinės organizacijos sutvarkymo klausimus, rinktis, kokiomis teisinėmis, politinėmis formomis užtikrinti žmonių teises ir laisves, kokiais teisiniais politiniais pagrindais dalyvauti tarptautinės demokratinės bendrijos veikloje. Siekis atkurti valstybės suverenitetą sutapo su žmogaus, tautos laisvės lūkesčiais.

Siekdamas pagrindinio tikslo, tai yra pažvelgti į konstituciją kaip laisvės raiškos teisinę politinę formą, autorius atkreipia dėmesį į tai, kad konstituciniame procese Lietuvoje, kaip ir kitose demokratinėse šalyse, išsivaduojamosios kovos metu ypač išryškėjo konstitucijos kaip laisvės raiškos idėjos reikšmė. Po Konstitucijos priėmimo aktualizavosi konstitucijos praktinė reikšmė, tai yra ji tapo pagrindiniu įrankiu užtikrinant valstybės ir visuomenės gyvenimo organizavimą. Daroma išvada, kad konstituciniame procese vienijasi konstruktyvūs socialiniai politiniai siekiai, emociniai motyvai. Jame atsispindi visuomenės politinė teisinė kultūra, kuri iš esmės ir lemia konstitucinės kūrybos vaisiaus kokybę.

Esminiai žodžiai: atgimimas; demokratija; konstitucija; konstitucionalizmas; laisvė; nepriklausomybė.

Keletas Konstitucijos sampratos ir konstitucinių funkcijų aspektu

Jau XVIII a. pabaigoje Thomas Paine teigė, kad konstitucija yra tautos, o ne tų, kurie vykdo vyriausybės įgaliojimus, nuosavybė. Jis atkreipė dėmesį į tai, kad visos Amerikos konstitucijos skelbiamos kaip priimtose remiantis žmonių suteiktais įgaliojimais. Tęsdamas šią mintį T. Paine pastebi, kad Prancūzijoje žodis „tauta“ vartojamas vietoj „žmonės“, tačiau abiem atvejais konstitucija yra pirmesnis dalykas nei vyriausybė, ir todėl jos visuomet yra atskiriamos. Tuo atveju, kai valdžios galia sutelkta į konstituciją, ją remia tauta; vadinasi, ir prigimtinė, ir politinė kontroliuojanti jėgos yra kartu. T. Paine tvirtino, kad vyriausybių priimti įstatymai kontroliuoja žmones tik kaip individus, tačiau tauta per savo konstituciją kontroliuoja visą vyriausybę ir turi tam prigimtinių galių. Taigi viena ir ta pati valdžia yra ir galutinė kontroliuojanti, ir pirminė steigiamoji^[1].

Konstitucinės teisės moksle konstitucijos sąvoka aiškinama remiantis keliais įvairiais pagrindais. Konstituciją vertinant formaliąja prasme, atkreipiamas dėmesys į šio akto teisiškumą, kurį išreiškia teisės normų sistema, sukonstruota konstitucijos tekste.

Žvelgiant į konstituciją tokiame kontekste, akivaizdu, kad svarbiausias kriterijus yra konstitucijos formalumas įtvirtinant ir reguliuojant atitinkamus visuomeninius santykius, kuriuos konstitucijos kūrėjas ir leidėjas (tauta, parlamentas, konstitucinė asamblėja) vertina kaip pagrindinius ir turinčius esminę reikšmę visuomenėje ir valstybėje.

Apibendrintai išreiškiant konstitucijos sąvoką, galima teigti, kad konstitucija yra pagrindinis ir svarbiausias, aukščiausios teisinės galios teisės normų aktas, nustatantis valstybės organizacijos, viešosios valdžios organizavimo ir funkcionavimo pagrindus bei įtvirtinantis svarbiausius asmens ir valstybės santykius. Jos priimamos ir keičiamos sudėtingesne tvarka nei paprasti įstatymai^[2]. Beje, toks konstitucijos apibrėžimas ne visiems mokslininkams yra priimtinas, nes įžvelgiami ir kiti konstitucijos teisiniai aspektai. Pavyzdžiui, manoma, kad terminas „Pagrindinis Įstatymas yra pernelyg siauras jos esmei išsamiai atskleisti“. Teigiama, kad „giluminiu požiūriu konstitucija yra valstybingumo „siela“, t. y. konstitucija yra konstitucija“. Galvojama, kad, iškelus sau uždavinį visapusiškiau atskleisti konstitucijos prasmes, ją reikėtų suvokti kaip: a) formų formą; b) normų normą; c) imperatyvią viziją – normatyvų projektą; d) valstybinės ir socialinės valdžios ribojimo aktą; e) valstybinės bendruomenės kompromisinės vienybės aktą^[3].

Konstitucinėje doktrinoje vis labiau įsigali požiūris, kad konstitucija yra lyg „superįstatymas“, aukščiausios galios teisinio reguliavimo centras, apie kurį formuojasi visa teisės sistema. Taigi susiduriame su aukščiausiaja teise, kuri pagal daugelį savo teisinių matmenų iš esmės skiriasi nuo žemesnio rango teisinio reguliavimo^[4]. Beje, tokią mokslinę poziciją palaiko ir oficialioji konstitucinė doktrina, kurią plėtoja Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas – vienintelė konstitucinė institucija, kuriai priskirtina ir Konstitucijos aiškinimo teisė. Konstitucinis Teismas teigia, kad Konstitucija – tai aukščiausios galios aktas. Konstitucijoje atsispindi visuomenės sutartis – visų Lietuvos Respublikos piliečių demokratiškai prisiimtas įpareigojimas jų dabartinei ir būsimoms kartoms gyventi pagal Konstitucijoje įtvirtintas pamatines taisykles ir joms paklusti, idant būtų užtikrintas valdžios legitimumas, jos sprendimų teisėtumas, žmogaus teisės ir laisvės, kad visuomenėje būtų santarvė. Konstitucija, kaip aukščiausios teisinės galios aktas ir visuomenės sutartis, yra grindžiama universaliojomis, nekvestionuojamomis vertybėmis: suvereniteto priklausymu tautai, demokratija, žmogaus teisių ir laisvių pripažinimu bei jų gerbimu, pagarba teisei bei teisės viešpatavimu, valdžios galių ribojimu, valdžios įstaigų priederme tarnauti žmonėms ir atsakomybe visuomenei, pilietiškumu, teisingumu, atviros, teisingos ir darnios pilietinės visuomenės ir teisinės valstybės siekiu^[5].

Plačiai paplitusi nuomonė, kad konstitucijos gali būti vertinamos ir vadinamuoju materialiuoju atžvilgiu, o formaliosios ir materialiosios konstitucijų takoskyra remiasi tuo, kad visuomeniniai santykiai, kurie juridiskai formalizuoti konstitucijoje, skiriasi nuo faktinės šių santykių situacijos, kuri egzistuoja socialinėje politinėje tikrovėje. Taigi konstitucijos gali būti formaliosios ir faktinės. Teisinio reguliavimo ir realių santykių neatitikimas gali pavirsti fiktyviaja konstitucine padėtimi, kai tarp realios visuomeninių santykių būklės ir konstitucinio reguliavimo yra neperžengiamas atstumas. Vienas iš būdų įveikti šią deformuotą konstitucinę būseną yra konstitucinės kontrolės funkcija, kurią įgyvendina konstitucinės jurisprudencijos institucijos. Konstituciniai teismai (tribunolai, tarybos), remdamiesi savo konstitucinėmis galiomis, iš teisinės sistemos šalina konstitucijai prieštaraujančias normas ir taip artina formaliąją ir materialiąją konstitucijas, tai yra akcentuoja pirminę tautos valią priimant konstituciją, deklaruojant ir įgyvendinant konstitucines vertybes.

Apie tai, kad tarp formaliosios ir materialiosios (faktinės) konstitucijų ne visada yra idealaus sutapimo, pastebima moksle ir politikoje. Štai J.-E. Lane rašė, kad viena yra sukurti konstitucinius dokumentus, surašyti didžiulį dokumentą su daugeliu įvairių institutų – maksi strategija, galima išleisti menkos apimties dokumentą – mini strategija. Bet kad ir kokio pobūdžio būtų laikomasi kuriant konstituciją, konstitucinė tikrovė niekada idealiai neatitiks konstitucijų formalia. Daugelis naujųjų konstitucijų arba konstitucinių reformų elementų paprasčiausiai lieka popieriuje^[6].

Nors santykis tarp formaliosios ir materialiosios konstitucijų yra ypač sudėtingas, o kartais – sunkiai išreiškiamas, galima konstatuoti ir tai, kad būtent šis prieštaravimas dažnai inspirovoja žmonių reikalavimus pakeisti socialinę teisinę tvarką.

Konstitucijos vertinamos ir kitais aspektais. Pastebima, kad konstitucijų turinyje, viena vertus, atsispindi jų simbolizmas, idėjinė reikšmė, o kita vertus, jos yra priemonė^[7]. Konstitucijų simbolizmas akivaizdžiai matomas, nes vien tik teisinėmis normomis negali būti atskleista konstitucijos visumos prasmė. Šie du konstitucijų socialinės skirties bruožai yra vienodai svarbūs, nes be vieno negali egzistuoti kitas. Juk konstitucijų simbolinė reikšmė, jose skelbiamos idėjos gali būti net reikšmingesnis veiksnys socialiniame gyvenime nei jose įtvirtintas teisinis reguliavimas, aprėpiantis konkrečius visuomenės ir valstybės organizavimo klausimus. Lietuvos Respublikos Konstitucijoje skelbiama, kad Lietuvos valstybė yra nepriklausoma demokratinė respublika. Šioje nuostatoje išreikšta fundamentali idėja, kuria grindžiama visa konstitucinė medžiaga. Lietuvos Respublikos Konstitucijos simbolinė reikšmė ypač akivaizdi Atgimimo laikotarpiu, kai buvo atsakoma prievarta primestos teisinės tvarkos, o pagrindinis siekis – valstybingumo ir Konstitucijos atkūrimas. Šiuo atveju konstitucijos idėja buvo pagrindinis politinio vyksmo veiksnys. Ji suponavo politinius socialinius, teisinius žmonių tautos lūkesčius ir siekinius.

Aišku, kad nors konstitucijų simbolinė reikšmė ir yra labai svarbi, o atitinkamais istoriniais tarpsniais nepakeičiama jokia kita vertybe, jose įtvirtintas teisinis reguliavimas yra ne mažiau svarbus. Konstitucinės normos ir nuostatos yra ta priemonė, kurią pasitelkus užtikrinamos žmogaus teisės ir laisvės, apibrėžiamas valstybės institucijų statusas, jų įgaliojimai įgyvendinant valstybės valdžią.

Konstitucija istorinės raidos kontekste

Paprastai konstitucijos yra ilgų kovų rezultatas, nes išsikovotos brangia kaina palyginti netolimoje praeityje. Į jas žvelgiama kaip į sąmoningo susitarimo rezultata, užbaigusį ilgą kovą. Konstitucijai dažnai ceremoningai prisiekama, nes susitarimo principų pažeidimas atgaivintų visuomenės grupių nesutarimus arba net iš naujo

įžiebtų pilietinius karus. Dažnai konstitucija taip pat yra dokumentas, pirmąkart suteikęs lygias pilietines teises iki tol priespaudoje buvusioms klasėms^[8].

Nors Friedrichas A. von Hayekas ir teigia, kad konstitucija iš esmės tėra antstatas, pastatytas ant jau egzistuojančios teisinės sistemos pagrindo ir skirtas tai sistemai palaikyti bei priežiūrai organizuoti^[9], reikėtų turėti omenyje, kad tokia pozicija apima ne visus konstitucijų istorinės raidos aspektus. Akivaizdu, kad tokia konstitucijos paskirtis gali būti suvokiama tolygios evoliucijos kontekste, bet ne tais atvejais, kai vyksta revoliuciniai socialiniai pokyčiai. Pastaruoju atveju konstitucija ne įtvirtina, apibūtinama egzistuojančią teisinę tvarką, bet ją sulaužo, formuoja pagrindus naujai teisei ideologijai ir socialinio gyvenimo teisinio organizavimo principams.

Teisės istorinės raidos tyrėjai teigia, kad teisiųjų sistemų (taip pat ir konstitucinių) pokyčius lemia daugelis veiksnių, tačiau pagrindiniai iš jų – kad nesugebama numatyti pamatinių pokyčių ir laiku į juos reaguoti. Šis nesugebėjimas nulemtas vidinio prieštaravimo, glūdinčio Vakarų teisės tradicijos prigimtyje, kurios vienas tikslas – apsaugoti tvarką, o kitas – įgyvendinti teisingumą. (...) Būtent įsitikinimas, kad teisė išdavė savo aukščiausią tikslą bei misiją, atvedavo prie kiekvienos iš didžiųjų revoliucijų^[10].

Kokiais aspektais bevertintume konstitucijų atsiradimą, istorinę genezę, jų formos ir turinio įvairovę, turėtume konstatuoti, kad konstitucija kaip socialinis reiškinys visada ženklino kardinalius pasikeitimus socialinėje politinėje tikrovėje. Savo ruožtu konstituciniai aktai lėmė ir teisinės sistemos reviziją. Neveltui lyginamojoje konstitucinėje teisėje išskiriami atitinkami konstitucijų raidos etapai, kurie išreiškiami ne tik bendraisiais bruožais, tačiau ir specifinėmis istorinėmis politinėmis aplinkybėmis, o turint galvoje konkrečias valstybes, – nacionaliniu politiniu teisiniu koloritu.

Apie tai, kad konstitucijų priėmimas susijęs su esminiais socialiniais lūžiais ir transformacijomis, liudija net paviršutiniškas žvilgsnis į konstitucionalizme regimus konstitucinius reiškinius. Pavyzdžiui, nors Jungtinė Karalystė ir nėra priėmusi bendro konsoliduoto konstitucinio akto, negalima teigti, kad šioje valstybėje vyrauja konstitucinis teisinis chaosas. Dar 1215 metais čia buvo priimta Didžioji chartija (Magna Carta), kuri, išreikšdama konfliktą tarp baronų, riterių ir miestiečių iš vienos pusės, o iš kitos – karaliaus, apribojo monarcho valdžią įkuriant Karalystės tarybą, o vėliau – parlamentą. Didžioji chartija laikytina tuo atskaitos tašku, kuris žymi prielaidas samprotauti apie konstitucionalizmo genezę. Jungtinės Karalystės istorijoje reikšmingas 1653 metais priimtas vadinamasis „Valdymo Įrankis“, kuris dar labiau priminė konstitucinio reguliavimo priemonę – konstituciją. Dar svarbesnis Habeas corpus act, kurį 1679 metais priėmė Anglijos parlamentas. Vėliau – 1689 m. Teisių bilis, 1701 m. Santvarkos aktas^[11]. Apibendrinant išreiškiant šių aktų prasmę, reikėtų akcentuoti, kad jie rėmėsi prigimtinėmis teisėmis, tai yra prigimtinių žmogaus teisių, kurių jokia politinė valdžia negali duoti, atimti ar varžyti, doktrina.

Janas-Erikas Lane rašė apie tai, kad laisvės sąvoka konstituciniame kontekste yra viena standartinė interpretacija. Sėkminga žmogaus teisių institucionalizacija – vienas svarbiausių ypatumų, pagal kurį galima vertinti konstitucijas. Skirtį tarp demokratinės ir autoritarinės konstitucijų vargu ar galima nubrėžti nurodant ką nors kita, o ne žmogaus teises ir jų realią apsaugą valstybėje ir visuomenėje. Kiekvienas indeksas, pagal kurį matuojamas realių demokratinėlių konstitucijų paplitimas, siejasi su žmogaus teisių institucionalizacija^[12].

Dabar jau nebereikia ir įrodinėti, kad asmens, tautos laisvės požiūriu, tai yra šiuolaikinės konstitucijos ideologijos kontekste nekvestionuojamai reikšmingas JAV konstitucionalizmo patyrimas. Štai 1776 m. liepos 4 d. Antrajame kontinentiniame kongrese priimtoje Nepriklausomybės deklaracijoje paskelbta: „Mes laikome savaime suprantamomis šias tiesas: visi žmonės yra sutverti lygūs ir pats Sutvėrėjas suteikė jiems tam tikras neatimamas teises, kurioms priklauso: gyvenimas, laisvė ir laimės siekimas“. Deklaracijos idėjomis paremta 1787 m. JAV Konstitucija^[13]. Tiek Deklaracija, tiek Konstitucija, atspindėdamos kolonijų siekį nepriklausomai nuo Karūnos kurti demokratinę valstybę ir visuomenę, pirmiausia simbolizuoja kovą už žmogaus, tautos laisvę, žymi pasaulinio konstitucionalizmo raidos pradžią.

Žmogaus, tautos teisių istorijoje išskirtinis vaidmuo teko 1789 m. rugpjūčio 26 d. Žmogaus ir piliečio teisių deklaracijai, kurią paskelbė Prancūzijos Steigiamasis susirinkimas. Deklaracijoje iškilmingai rašoma, kad žmonės gimsta ir lieka laisvi ir lygiateisiai, o ši nuostata yra kiekvienos valstybės organizavimo pagrindas. Deklaracijoje skelbiama, kad laisvė reiškia viską, kas nekenkia kitam. Įgyvendinant kiekvieno žmogaus prigimtines teises, turi būti laikomasi tų ribų, kurios reiškia galimybes ir kitiems visuomenės nariams naudotis šiomis teisėmis. Įstatymas turi išreikšti bendrąją valią ir būti visiems vienodas. 1791 m. Prancūzijos Konstitucija teisiškai pagrindė valstybės valdymo mechanizmus, kurių pagrindinis tikslas – įgyvendinti žmogaus ir piliečio teises, paskelbtas Deklaracijoje.

Konstitucijų istorinėje kaitoje atkreipiamas dėmesys į antrąjį raidos etapą, susijusį su Pirmuoju pasauliniu karu. Dėl karo žlugo imperijos, Vidurio ir Rytų Europoje atsirado ar buvo atkurtos nacionalinės valstybės. Greta 1919 m. Veimaro Konstitucijos, buvo priimtos 1920 m. Austrijos ir Čekoslovakijos konstitucijos. Baltijos kraštų laisvės lūkesčius išreiškė 1920 m. liepos 15 d. Estijos Respublikos Konstitucija, 1922 m. vasario 15 d. Latvijos Respublikos Konstitucija ir 1922 m. rugpjūčio 1 d. Lietuvos Respublikos Konstitucija^[14]. Laikotarpiu iki Antrojo pasaulinio karo daugeliui Europos tautų buvo dramatiškas – įsitvirtino autoritariniai nacistinis ir fašistinis režimai, komunistinis totalitarizmas. Prieš Antrąjį pasaulinį karą ir jam prasidėjus valstybingumo neteko nemaža dalis Europos tautų, taip pat Lietuva, Latvija ir Estija. Mykolas Romeris rašė: „Lietuvos sovietizacija – tai buvo ne pačios Lietuvos evoliucijos padarinys, bet svetimų,

nuslopinusių Lietuvos valstybę, pajėgų darbas, kuriam buvo paruošta tam tikra neva pačios Lietuvos aktų inscenizacija, o kuris iš tikrųjų rėmėsi brutalia, į Lietuvos teritoriją įvesta ginkluota jėga, kurios veikimas buvo dengiamas sovietinės qasi demokratijos ir qasi federacijos metu ir klasta^[15].

Lyginamoje konstitucinėje teisėje išskiriamas trečiasis konstitucijų raidos etapas, kurį objektyviai lėmė Antrojo pasaulinio karo pabaiga, kolonijinės sistemos iširimas, vis stiprėjanti kova už demokratinių žmogaus teisių užtikrinimą. Konstitucinio reguliavimo objektu tampa ir socialinės ekonominės teisės, atspindinčios socialinės valstybės doktriną. Vidurio ir Rytų Europoje vykę pokyčiai, Tarybų Sąjungos iširimas XX a. pabaigoje lėmė spartų konstitucinį procesą, kurio metu buvo priimtos naujos konstitucijos ar kardinaliai pakeistos galiojusios. 1989 m. ir vėlesnių metų įvykiai bemaž visiškai sunaikino po karo atsiradusias struktūras. Tačiau 1989-ųjų revoliucija buvo ne tik lūkesčių revoliucija. Ji kilo iš nevilties ir atvėrė vartus į neaiškia ateitį^[16].

Laisvės kaip bendrinės sąvokos vartojimas analizuojant konstitucionalizmo procesus, negali būti atibojimas nuo teisingumo ir moralės kategorijų. Laisvė, teisingumas, moralė yra neatskiriama visumos, apibūdinamos kaip demokratija, dalis, ji išreiškia žmonių, tautų nenutrūkstamą siekimą gyventi teisingesniame pasaulyje. Būtent šie lūkesčiai ir yra ta varomoji jėga, kuri skatina veržlius socialinius pokyčius. Lietuvos tautos siekiai XX a. pabaigoje atkurti savo valstybę būtent ir buvo susiję su lūkesčiais atkurti istorinį teisingumą, teisinės moralės vertybes, atmesti teisinę (konstitucinę) konstrukciją, kuri buvo svetima Lietuvos teisei politinei kultūrai. Lietuvos valstybės aneksija ir okupacija vertintina kaip neteisė, iš kurios teisė, teisingumas neatsiranda. Teisinės konstrukcijos, kurios buvo sukurtos neteisingumo ir neteisinės moralės pagrindais, buvo ir visada bus neteisėtomis. Taigi šiuo atveju galima kalbėti apie neteisingą teisę, neteisingą teisinę tvarką, kurios genezė – neteisė^[17].

Laisvė kaip konstitucinių lūkesčių įgyvendinimo veiksnys

Rytų Europos revoliucijos, be abejonės, atvėrė naują istorijos puslapį. Sovietinės imperijos žlugimas ir komunizmo atsitraukimas visoje Europoje buvo svarbiausi ne tik XX a., bet, ko gero, ir visos moderniosios istorijos įvykiai. Permainos nuvilnijo per politines institucijas ir visame pasaulyje keitėsi įprastiniai įsitikinimai^[18]. Lietuva buvo viena aktyviausių šio proceso dalyvių. Šios revoliucijos metu konstitucijos revizija, naujos konstitucijos rengimo idėja vienijo visus kitus politinius moralinius lūkesčius, ženklino kovos už laisvę konstitucines gaires. Tiesiog negalima nepritari samprotavimui, kad konstitucijos, darydamos poveikį mūsų pačių interesų suvokimui ir duodamos tarsi schemą ar kelių žemėlapi, sistemanti konkrečią socialinį landšaftą, prasiskverbia į mūsų sielų gilumą. Jos padeda mums suformuluoti ketinimus ir veikti^[19].

Pagrindinė visuomenės jėga, 1988–1990 m. akumuliuojusi tautos lūkesčius atkurti nepriklausomą demokratinę Lietuvos valstybę ir pakeisti politinę sistemą, buvo Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis. Būtent Sąjūdis buvo tas politinis moralinis veiksnys, kuris skatino diskusiją ne tik dėl bendrųjų demokratijos, istorinio teisingumo klausimų, bet ir dėl kitų konkrečių klausimų, kurie darėsi vis aktualesni 1988–1990 m.^[20]

1988 m. spalio 22–23 d. vykusiame Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio steigiamajame suvažiavime patvirtintoje Bendrojoje programoje buvo deklaruoti pagrindiniai Sąjūdžio siekiai. Programoje paskelbta, kad Ribentropo-Molotovo 1939 m. paktas su papildomais protokolais ir visi jų padariniai Lietuvos suverenitetui yra neteisėti. Suformuluota, kad pagrindinis Sąjūdžio tikslas – viešumas, demokratija, Lietuvos TSR valstybinis, ekonominis, kultūrinis suverenitetas. Lietuvos TSR turi savarankiškai dalyvauti tarptautinėse organizacijose, palaikyti su užsienio šalimis diplomatinis ir kitus ryšius. Sąjūdis teigė, kad jokia politinė organizacija neturi teisės uzurpuoti politinės valdžios. Apibrėžiant žmogaus teises ir laisves buvo skelbiama, kad piliečio statusas turi remtis Visuotine žmogaus teisių deklaracija, Pilietinių ir politinių teisių paktu ir kitais tarptautiniais žmogaus teisių aktais^[21].

Bendrosios programos politinės nuostatos buvo sukonkretintos ir išplėtos Steigiamojo suvažiavimo rezoliucijose. Rezoliucijoje „Dėl Lietuvos visuomenės vienybės“ buvo rašoma, kad „būtina atkurti visišką Lietuvos TSR nacionalinį valstybinį suverenitetą, garantuoti gyventojų demokratines teises ir laisves, visiems piliečiams turintiems gyventojams, nepriklausomai nuo jų socialinės padėties, partiškumo, tautybės, pažiūrų skirtumo, sudaryti vienodas galimybes dalyvauti valstybės valdyme“^[22]. Rezoliucijose „Dėl Lietuvos TSR suvereniteto sampratos“, „Dėl Lietuvos TSR ekonominio savarankiškumo“ bei daugelyje kitų suformuluoti pagrindiniai politiniai laisvės siekiai, kurie tuo metu dar buvo įrėminti Lietuvos politinėje tikrovėje.

Apibūdinamas Lietuvos kelią į laisvę, Vytautas Landsbergis teigia, kad pirmasis Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo laikotarpis turėjo tris etapus. Sąjūdis ligi 1990 m. kovo 11-osios ir atkurtoji Lietuvos Respublika ligi pakartotinio tarptautinio jos pripažinimo 1991 m. rugsėjo mėnesį – tai du pirmieji etapai. Trečiasis etapas – tai Lietuvos politinio diplomatinio įsitvirtinimo pasaulyje ir, galų gale, pastangų susitarti dėl Rusijos kariuomenės išvedimo tarpnis^[23].

Vertindamas 1988–1990 m. politinį teisinį procesą kaip išskirtinį etapą konstitucionalizmo atžvilgiu, E. Šileikis atkreipia dėmesį į tai, kad, vertinant Lietuvos valstybės funkcionavimo atkūrimo genezę 1988–1990 m. tuometinių Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio politinių reikalavimų atitinkama konstitucine kūryba (LTSR Konstitucijos pataisomis), galima laikyti savita konstitucionalizmo išraiška^[24]. Jo nuomone, 1990 m. kovo 11-oji – tai kalnagūbris, skiriantis LTSR ir Lietuvos Respublikos konstitucijas ir konstitucinę teisę, bet ne konstitucionalizmą, kuris LTSR iš esmės prasidėjo nuo 1988 m. viešai deklaruotų Sąjūdžio konstitucinių iniciatyvų^[25].

Pritariant pastarajai pozicijai dėl 1988–1990 m. politinio teisinio proceso, reikėtų pastebėti, kad šio turinio esminiais reiškiniais laikytini ne tik Sąjūdžio Steigiamojo suvažiavimo, bet ir vėlesni Sąjūdžio Seimo dokumentai, galiojusios Konstitucijos pataisos bei kiti politiniai dokumentai (pvz., 1989 m. gegužės 18 d. LTSR Aukščiausiosios Tarybos deklaracija „Apie Lietuvos valstybinį suverenitetą“, 1990 m. vasario 7 d. LTSR Aukščiausiosios Tarybos nutarimas „Dėl 1939 metų Vokietijos – TSRS sutarčių ir jų pasekmių Lietuvai likvidavimo“). Analizuojant 1988–1990 m. konstitucionalizmo turinį, reikėtų atsižvelgti ir į kitus teisinės kūrybos aspektus, liudijančius apie siekį sukurti autonomišką, nuo TSRS atskiriamą teisinę sistemą. Visa tai ir buvo tie faktai, kurie charakterizavo esminius pokyčius, vykusius 1988–1990 metais Lietuvoje.

Siekiant bent iš dalies atsakyti į klausimą, koku mastu konstitucinė laisvės idėja skatino konstitucinį procesą, reikėtų pasiremti pagrindiniais konstituciniais reiškiniais ir faktais, kurių visuma ir sudaro konstitucionalizmo turinį tuo laikotarpiu.

Mokslų akademijos konstitucinės iniciatyvos

Konstitucijos projekto rengimo iniciatyva brendo politinio visuomeninio gyvenimo kontekste, tų politinių, teisinių aktualijų, kurios audrino visuomenę, fone. Vienu iš veiksnių, skatinusių pradėti diskusiją dėl veikiančios konstitucinės sistemos revizijos, buvo tai, kad Maskvoje rengti TSRS Konstitucijos keitimo projektai, kuriais siekta stiprinti centro valdžios galias. Kuo toliau, tuo labiau darėsi aišku, kad šios galios bus stiprinamos respublikų, tarp jų ir Lietuvos, sąskaita. Ir šis veiksnys skatino visuomeninę polemiką apie politinį, ekonominį savarankiškumą, apie galimybes priimti savo konstituciją ir jos pagrindu – teisinę sistemą.

Tuometinės Mokslų akademijos prezidiumo vyriausiasis mokslinis sekretorius, pasiūlymų Lietuvos TSR Konstitucijos pakeitimams parengti komisijos pirmininkas akademikas Eduardas Vilkas, apibūdindamas Konstitucijos projekto atsiradimą, sakė, kad Mokslų akademijos prezidiumas, atsiliepdamas į Akademijos darbuotojų pasiūlymus, dar 1988 m. gegužės mėnesį sudarė septyniolikos asmenų komisiją, kuriai buvo pavesta parengti pasiūlymus dėl Lietuvos TSR Konstitucijos. Akademikas teigė, kad būtinybę tobulinti Konstituciją padiktavo pats gyvenimas, vykstantis persitvarkymas. Išskirdamas kai kurias naujoves, kuriomis reikia papildyti Konstituciją, E. Vilkas pabrėžė būtinumą preambulėje atspindėti Lietuvos valstybės istoriją nuo seniausiųjų laikų, konstituciškai įtvirtinti, kad prieš priimant bet kurį įstatymą, būtų atlikti visuomenės nuomonės tyrimai, grįžti prie visiems lietuviams įprastų herbo, vėliavos ir himno, tobulinti tuos konstitucijos straipsnius, kurie susiję su „liaudies suverenumu“, „Tarybų valdžios pilnateisiškumu, valstybės suverenumu“ ir kt.^[26]

Konstitucijos projekte ir jį lydinčiuose dokumentuose buvo siūloma nustatyti „tikrą valstybės ir liaudies suverenitetą“, o TSRS turi turėti tokią kompetenciją Lietuvoje, kokią jai suteikia Lietuvos įstatymai, o ne atvirkščiai. Buvo reiškiamą pozicija, kad Respublikai turi būti pavaldžios visos įmonės, taip pat kultūros, švietimo ir mokslo įstaigos, mokyklos, institutai, spauda, radijas ir televizija, taip pat užsienio ir vidaus prekybos sritys. Teismų, prokuratūros veiklą turi reglamentuoti Lietuvos įstatymai. Buvo siekiama didinti Lietuvos galias reguliuojant geležinkelių ir oro transportą, paštą ir ryšius, pinigų sistemą, vadovavimą karinėms pajėgoms, formuojant užsienio politiką. Buvo siūloma atkurti lietuvių kalbos valstybinį statusą, pilietybės institutą. Siekiant užtikrinti žmonių teisių ir laisvių įgyvendinimą, buvo raginama vadovautis JT Visuotinė žmogaus teisių deklaracija, 1975 m. Helsinkio pasitarimo baigiamuoju aktu, reguliuoti imigrantų srautus ir atvykstančiųjų teisinį statusą, įkurti Lietuvos karines formuotes bei Konstitucinį teismą, spręsti kitus aktualius valstybės ir visuomenės raidos klausimus.

Mokslų akademijos parengtas Konstitucijos projektas toliau buvo svarstomas Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo sudarytoje darbo grupėje^[27]. Darbo grupė dirbo 1988 m. rugsėjo 5 d. – 1988 m. lapkričio 11 d. ir parengė Lietuvos TSR Konstitucijos naujos redakcijos projektą^[28]. Jame atspindėjo pagrindinės nuostatos, kurios buvo plačiai svarstomos visuomenėje, formuluotos Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio Steigiamojo suvažiavimo dokumentuose, reikštos masiniuose mitinguose. Sąjūdžio Seimas pirmojoje sesijoje, įvykusioje 1988 m. lapkričio 13 d., priėmė Rezoliuciją Nr. 1, kurioje pažymėjo, kad Sąjūdžio Seimas absoliučia balsų dauguma paremia naująją Lietuvos TSR Konstitucijos redakciją, apsvarstytą LTSR Mokslų akademijos visuotinėje sesijoje 1988 m. rugsėjo 21 d. ir galutinai parengtą Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo darbo grupėje Konstitucijai tobulinti. Sąjūdžio Seimas kreipėsi į LTSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumą šiais klausimais: įtraukti į 1988 m. lapkričio 17 d. prasidedančios Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos sesijos dienotvarkę naujos Lietuvos TSR Konstitucijos redakcijos svarstymą; priimti šioje sesijoje naujos redakcijos Lietuvos TSR Konstituciją^[29]. Beje, Sąjūdžio iniciatyva projektas buvo paskelbtas spaudoje^[30], o išleistas leidinys paženklintas Vyčio ženklų. Aukščiausiosios Tarybos deputatams buvo įteikta projekto knygelė su LTSR herbu.

Apibendrintai išreiškiant parengto Konstitucijos naujos redakcijos projekto turinį, galima konstatuoti, kad jame atspindėjo pagrindinės to meto politinės teisinės aktualijos. Kita vertus, daugeliu nuostatų, siekiant didinti Lietuvos institucijų galias, plėsti politinį savarankiškumą, buvo spartinamas politinio socialinio gyvenimo dinamiškumas, vis didėjo konfrontacija su TSRS^[31]. Apie tuo metu parengtą projektą V. Andriukaitis sakė: „Tas faktas, kad 1990 m. kovo 3–11 d. mums pavyko sukompiliuoti Laikinąjį Pagrindinį Įstatymą, patvirtina sėkmę didelio darbo, kurį iki tol atliko Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio, Mokslų Akademijos, LTSR Aukščiausiosios Tarybos specialistai (...) Taigi Laikinasis Pagrindinis Įstatymas yra nuosekli visų konstitucinių tekstų darbų tąsa ir kompiliacija“^[32].

Naujos redakcijos Konstitucijos projektas buvo pateiktas svarstymui Aukščiausiosios Tarybos dešimtojoje sesijoje, vykusioje 1988 m. lapkričio 17–18 d. Tačiau projekto nagrinėjimą nustumė kitos politinės aktualijos. Deputatė J. Kupliauskienė pasiūlė priimti Deklaraciją dėl Lietuvos TSR suvereniteto, taip pat kreipimąsi į visos Lietuvos liaudį, TSRS tautas ir pasaulio tautų bendriją, tai yra analogiškus dokumentus, kuriuos buvo priėmusi Estijos TSR Aukščiausioji Taryba. Deklaracijos projekte buvo siūloma pabrėžti, kad tolesnė Lietuvos raida įmanoma tik ekonominio, politinio ir kultūrinio suvereniteto sąlygomis. Deklaracijoje turėjo būti skelbiama, kad iki sutarties tarp TSRS ir Lietuvos TSR sudarymo visi TSRS įstatymai Lietuvos teritorijoje įsigalioja tik juos ratifikavus Aukščiausiosios Tarybos sesijoje ir atitinkamai pakeitus Konstituciją, įstatymus^[33]. V. Landsbergis teigė, kad naujos redakcijos Konstitucijos projekto priėmimą galima atidėti ir „dar paleisti į parlamentinių procedūrų mašiną“, tačiau neatidėliojant reikia pakeisti Konstitucijos 11 str. (dėl išimtinės Respublikos valstybinės nuosavybės), 37 str. (dėl piliečių teisių), taip pat 70 str., nustatant, kad TSRS įstatymai Lietuvos TSR teritorijoje galioja tik tuo atveju, jeigu jie neprieštarauja Lietuvos TSR Konstitucijai^[34].

Deklaracijos, kreipimosi tekstams, taip pat konstitucinėms pataisoms nebuvo pritarta ir tai sukėlė politinį konfliktą tarp Sąjūdžio ir tuometinės valdžios. Sąjūdžio Seimo Taryba 1988 m. lapkričio 20 d. akcentavo, kad Aukščiausiosios Tarybos atsisakymas svarstyti dokumentus, kuriuos pateikė Sąjūdžio Seimas, vertintinas kaip „politinė klaida, moralinis smūgis lietuvių tautos lūkesčiams ir Pabaltijo tautų suverenumo siekiams“^[35].

Minėtoje sesijoje buvo priimti įstatymai dėl lietuvių kalbos valstybinio statuso, valstybės himno ir vėliavos, taip pat nutarimas, kuriuo buvo nepritarta TSRS Konstitucijos pataisoms, išreikšta pozicija, kad TSRS Konstitucijos pakeitimai ir papildymai gali būti daromi tik po to, kai bus priimtos naujos sąjunginių respublikų konstitucijos. Naujos redakcijos Konstitucijos projektas taip pat nebuvo pradėtas svarstyti, teigiant, kad tokios apimties teisės aktas turėtų būti visapusiškiau išnagrinėtas dalyvaujant Aukščiausiosios Tarybos deputatams. Įvertindamas tada buvusią situaciją, tai yra siekius parengti Konstituciją, Romualdas Ozolas rašė: „...LTSR konstitucijos projekto patvirtinimas LTSR Aukščiausiojoje Taryboje Lietuvos juridinės padėties iš esmės nebūtų komplikavęs, tačiau realiai laisvėjimas vyko taip greitai, kad ta Konstitucija vargu ar būtų įnešusi kokių pozityvių slinkčių į žmonių sąmonę ir gyvenimą. Negatyvių duoti aiškiai galėjo“.

V. Landsbergis, apibūdinamas pagrindinius lūkesčius, reikšiamus Atgimimo laikotarpiu, teigė, kad tos giliausios valstybingumo šaknys ir lėmė, jog einant į Lietuvos išsivadavimą su Atgimimo banga ir Sąjūdžio jėga, 1989–1990 metais gimė ir projektų pavidalu viena iš kitos augo konstitucijos, vis gerėdamos, išreiškdamos vis daugiau suvereniteto ir pagaliau visišką atkuriamos valstybės suverenitetą. Ne tik valstybingumas, bet ir naujos epochos, antrosios mūsų šimtmečio pusės aktualiai iškelta žmogaus teisių problema buvo pamatinė konceptuali Sąjūdžio gairė. Tai ir tautos teisė turėti savo valstybę bei apskritai rinktis ir gyventi pagal savo sprendimą.

Laikinis Pagrindinis Įstatymas

Visų pirma jis vertintinas tuo aspektu, kad šis konstitucinis aktas buvo neatskiriama Kovo 11-osios aktų sistemos organišką dalis^[38]. Tai patvirtina ir politinė teisinė tada priimtų aktų seka.

Reikšmingiausias 1990 m. kovo 11-osios konstitucinis dokumentas buvo Aukščiausiosios Tarybos Aktas „Dėl Lietuvos Nepriklausomos Valstybės atstatymo“^[39]. Atskirai pažymėtini pagrindiniai akcentai, kurie buvo formuluojami šiame Akte: 1940 m. svetimos jėgos panaikintų Lietuvos Valstybės suvereninių galių atkūrimas; paskelbimas, kad Lietuva vėl yra nepriklausoma valstybė; konstatavimas, kad Lietuvos Tarybos 1918 m. vasario 16 d. Nepriklausomybės aktas ir 1920 m. gegužės 15 d. Steigiamojo Seimo rezoliucija dėl atkurtos Lietuvos demokratinės valstybės niekada nebuvo nustoję teisinės galios ir yra Lietuvos Valstybės konstitucinis pamatas; paskelbimas, kad Lietuvos valstybės teritorija yra vientisa ir nedaloma; deklaravimas, jog Lietuvoje neveikia jokios kitos valstybės konstitucija; konstatavimas, kad Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba kaip suvereninių galių reiškėja šiuo Aktu pradeda realizuoti visą Valstybės suverenitetą; išsprendžiamas esminis klausimas – nuo kada valstybės valdžia pradeda veikti nauju politiniu teisiniu pagrindu.

Nepriklausomos valstybės atkūrimas lėmė logišką vėlesnių veiksmų seką nustatant valstybės konstitucinius parametrus, konstitucinio proceso atskaitos faktus ir orientyrus konstitucinėje raidoje^[40]. Šiuo atžvilgiu labai svarbus Įstatymas „Dėl 1938 metų gegužės 12 dienos Lietuvos Konstitucijos galiojimo atstatymo“^[41]. Reikšmingiausi akcentai buvo šie: 1978 m. balandžio 20 d. Lietuvos TSR Konstitucijos (Pagrindinio Įstatymo) galiojimo nutraukimas; 1977 m. spalio 7 d. TSRS Konstitucijos (Pagrindinio Įstatymo), taip pat TSRS ir sąjunginių respublikų įstatymų pagrindų, kitų TSRS įstatymų galiojimo Lietuvos Respublikos teritorijoje nutraukimas; 1938 m. gegužės 12 d. Lietuvos Konstitucijos veikimo visoje Lietuvos Respublikos teritorijoje atnaujinimas, sustabdant skyrių ir straipsnių, reglamentuojančių Respublikos Prezidento, Seimo, Valstybės Tarybos ir Valstybės kontrolės statusą, galiojimą. Šiomis politinėmis teisinėmis išraiškomis buvo deklaruojamas Lietuvos konstitucionalizmo tęstinumas, bet ne visavertis konstitucinės sistemos atkūrimas. Šį politinį teisinį siekinį iliustruoja įstatymo nuostata, kad 1938 m. gegužės 12 d. Lietuvos Konstitucijos galiojimo atnaujinimas pats savaime neatkuria Lietuvos Respublikoje iki 1940 m. birželio 15 d. veikusią įstatymų.

Kitas žingsnis buvo Įstatymo „Dėl Lietuvos Respublikos Laikinojo Pagrindinio Įstatymo“^[42] priėmimas, kuriuo atsižvelgta į būtinybę suderinti atnaujintos 1938 m. gegužės 12 d. Lietuvos Konstitucijos nuostatas su pakitusiaisiais politiniais, ekonominiais ir kitais visuomeniniais santykiais. Įstatymu buvo sustabdytas 1938 m.

gegužės 12 d. Konstitucijos simbolinis galiojimas, patvirtintas Lietuvos Respublikos Laikinasis Pagrindinis Įstatymas.

Pateikdamas Laikinojo Pagrindinio Įstatymo projektą, Aukščiausiosios Tarybos Pirmininko pavaduotojas Česlovas Vytautas Stankevičius atkreipė dėmesį į pagrindines šio Įstatymo parengimo ir priėmimo aplinkybes ir į esminius jo bruožus, iš kurių pažymėtini šie: Laikinojo Pagrindinio Įstatymo rengėjai nekėlė sau uždavinio sukurti originalų Konstitucijos projektą ir panaudojo 1988–1989 metais parengtą projektą; projekte įgyvendintos pagrindinės Sąjūdžio rinkimų programos nuostatos dėl valstybingumo atkūrimo ir konstitucinės raidos artimiausiu laikotarpiu; iš dalies atsižvelgta į 1918–1940 m. Lietuvos Respublikos konstitucinį paveldą; Laikinoju Pagrindiniu Įstatymu sprendžiamos tik pagrindinės politinės teisinės aktualijos, todėl reikia orientuotis į tai, kad laikinoji Konstitucija neišvengiamai bus tobulinama atsižvelgiant į klausimus, kurie iškils kuriant Valstybės teisinius pagrindus^[43]. Prisimindamas 1990 m. kovo 11-ąją, prof. V. Landsbergis rašė: „Paskui man kilo mintis, kad mes, stokodami laiko, turime priimti Konstituciją, nors laikiną. Jau turėjome anksčiau, dar 1988 metais parengtą projektą, iš tikrųjų reformuotą sovietinės konstitucijos projektą, kuriame buvo pabrėžtas Lietuvos suverenumas. Pagal struktūrą ir dvasią tai buvo paveldėta sovietinės sąjunginės respublikos konstitucija, tik daugiau garantuojanti žmogaus teises ir eliminuojanti priklausomybę kitai valstybei. Ją reikėjo dar švarinti“^[44].

Apskritai tai nebuvo originalus konstitucinis aktas, nes Aukščiausioji Taryba paprasčiausiai neturėjo laiko parengti naują konstituciją. Tiek iš Pagrindinio Įstatymo struktūros, tiek jo turinyje matyti esant nemažai 1978 m. Lietuvos TSR Konstitucijos nuostatų, žinoma, griežtai atmetant bet kokias užuominas apie politinius Lietuvos ryšius su Sovietų Sąjunga, apie monopolinę vienos partijos padėtį^[45]. Panašiai Laikinasis Pagrindinis Įstatymas apibūdintas ir kituose teisės mokslo šaltiniuose^[46].

Nuomonė, kad Aukščiausiajai Tarybai nebuvo laiko parengti visiškai naujos kokybės konstituciją ir reikėjo nedelsiant priimti Laikinąjį Pagrindinį Įstatymą, yra pagrįsta, nes vienas iš veiksnių, skatinusių greitus veiksmus, buvo tai, kad 1990 m. kovo 12 d. turėjo prasidėti skubiai šaukiamas TSRS Liaudies deputatų trečiasis suvažiavimas, kuriame turėjo būti išrinktas TSRS prezidentas su labai plačiais įgaliojimais. Be to, buvo rengiamasi priimti įstatymą, reglamentuojantį tvarką, kuria remiantis sąjunginės respublikos galėjo išstoti iš TSRS. Nors, aišku, okupuotai ir aneksuotai valstybei pagal tarptautinę teisę ir negalėjo būti taikomas toks „išstojimo“ konstitucinis mechanizmas, tačiau papildomų kliūčių buvo galima tikėtis. Šis Laikinojo Pagrindinio Įstatymo aspektas buvo labai svarbus vidaus ir užsienio politinėje teisinėje panoramoje, kurioje veikė Aukščiausioji Taryba – Atkuriamasis Seimas.

Nors Laikinajame Pagrindiniame Įstatyme ir nebuvo nustatytas apibrėžtas jo galiojimo terminas, tačiau jis priskirtinas tai konstitucijų grupei, kuri lyginamojoje konstitucinėje teisėje pripažįstama kaip laikina konstitucinio reguliavimo situacija. Lietuvos konstitucionalizmo istorijoje taip pat buvo laikotarpių, kurių metu galiojo laikinieji konstituciniai aktai: 1918 m. lapkričio 2 d. Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai^[47], 1919 m. balandžio 4 d. Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai^[48], 1920 m. birželio 10 d. Laikinoji Lietuvos Valstybės Konstitucija^[49]. Laikinosioms konstitucijoms priskirtina ir 1928 m. gegužės 15 d. Lietuvos Valstybės Konstitucija^[50], nes buvo nustatyta, kad ji turi būti „tikrinama ne vėliau kaip per dešimt metų tautos atsiklausymo keliu“.

Orientacija į tai, kad pagrindinė Laikinojo Pagrindinio Įstatymo paskirtis buvo suformuoti prielaidas sprendžiant neatidėliotinus valstybės, visuomenės organizavimo klausimus ir kartu rengti nuolatinę Konstituciją, atsispindėjo ne tik jo svarstymo metu Aukščiausiojoje Taryboje, tačiau ir vėlesnėje politinių veiksmų sekoje.

1991 m. vasario 9 d. apklausa (plebiscitas) Lietuvos konstitucionalizme

Pirmiausia reikėtų pabrėžti, kad visuotinė apklausa (plebiscitas) buvo atsakymas į TSRS vadovybės rengiamą referendumą dėl TSRS išlikimo, kuris turėjo įvykti 1991 m. kovo 17 d. Beje, Lietuvos politinė ir teisinė pozicija dėl referendumo buvo suformuluota 1991 m. vasario 22 d. Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo ir Vyriausybės pareiškime, kuriame buvo pabrėžta, kad nuo 1990 m. kovo 11 d. „... jokie TSRS įstatymai ar valdžios nutarimai Lietuvoje neveikia ir jos žmonių niekaip neįpareigoja“^[51].

1991 m. vasario 9 d. apklausa (plebiscitas) vertintina ir tarptautinių santykių požiūriu. Šiuo aspektu apibūdinant apklausą (plebiscitą), reikėtų atkreipti dėmesį į tai, kad Vakarų valstybių politinės vadovybės iš esmės neskaitino spartesnio TSRS irimo proceso ir atsargiai vertino ryžtingą Baltijos valstybių atsiskyrimo nuo TSRS ir nepriklausomų valstybių atkūrimo poziciją. Kita vertus, įvairiomis progomis buvo reiškiamas nuomonė, kad Lietuvos tauta nepriklausomybės klausimą turėtų spręsti referendumu. Tokios politikos fragmentas atskleidžiamas prof. V. Landsbergio prisiminimuose apie to meto aktualijas: „Apie tai vis daugiau galvojau po to, kai prezidentas G. Bushas 1990-ųjų gruodžio 10 d. manęs paklausė, kodėl mes nepadaram referendumo, jeigu dauguma žmonių yra lietuviai ir už Nepriklausomybę. Įprastinis aiškinimas, kad mes neprivalome paklusti Gorbačiovo reikalavimams ir daryti referendumo, nes tada kaip tik pripažintumėm, kad jis turi teisę reikalauti, nedarė įspūdžio, kaip regis, tiesmukai politiškai galvojančiam didžiosios valstybės vadovui...“^[52].

Taigi vienas iš apklausos (plebiscito) siekinių buvo patvirtinti pasaulio demokratinei civilizacijai apie Lietuvos tautos suverenų ryžtą atkurti nepriklausomą demokratinę valstybę. Buvo prognozuojama, kad būtent toks tautos suverenų galių išreiškimas sustiprins Lietuvos valstybės įvaizdį tarptautinėje bendrijoje, pagreitins jos pripažinimą ir diplomatiškus santykių užmezgimą.

Galima konstatuoti, kad tie politiniai lūkesčiai išsipildė. Daugelio valstybių politikai teigiamai įvertino apklausą (plebiscitą) ir po jos priimtą konstitucinį įstatymą. Tačiau reikšmingiausias rezultatas, tarptautinių santykių proveržis – Islandijos nedviprasmiškai parodytas solidarumas su Lietuvos Respublika. 1991 m. vasario 11 d. Islandijos Altingas (parlamentas) priėmė rezoliuciją, kuria nutarė patvirtinti, kad visiškai galioja 1922 metais Islandijos Vyriausybės suteiktas Lietuvos Respublikos nepriklausomybės pripažinimas. Altingas paragino savo šalies vyriausybę kuo greičiau užmegzti diplomatinius santykius su Lietuvos Respublika, o Islandijos parlamento pirmininkas Arnas Gunnarsonas pareiškė, kad tarp Islandijos ir Lietuvos veikia efektyvūs diplomatiniai ryšiai^[53].

Apklausos (plebiscito) organizavimo prielaidos rėmėsi ne tik vidaus ir užsienio politikos bendraisiais tikslais ir uždaviniais. Lietuvos žmonių apklausa ir jų pareikšta nuomonė buvo ypač svarbi konstitucionalizmo raidos aspektu. Kitaip sakant, steigiamosios valdžios (Tautos) pareikšta suvereni galia dėl Lietuvos valstybės buvo tas konstitucinis ir moralinis pagrindas, kuriuo remiantis įsteigtoji valdžia (Aukščiausioji Taryba – Atkuriamasis Seimas) galėjo tęsti pradėtą valstybės atkūrimo darbą.

Konstitucionalizmo požiūriu vertinant apklausą (plebiscitą), būtina atkreipti dėmesį ir į kitas politines teises aplinkybes. Nors Laikinis Pagrindinis Įstatymas ir buvo svarbus pereinamojo laikotarpio aktas, tačiau jo ydingumas kuriant visavertę konstitucinę valstybės konstrukciją vis labiau ryškėjo – valstybės organizacijos modelis, įtvirtintas šiame akte, jau negalėjo užtikrinti demokratinės raidos visovės. Šiuo požiūriu tiesiog buvo būtina spartinti konstitucinę kūrybą. Būtų galima priminti, kad pirmieji žingsniai jau buvo daromi. 1990 m. lapkričio 7 d. Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas patvirtino Lietuvos Respublikos Konstitucijos rengimo grupę, kuri jau buvo pradėjusi darbą. Tai buvo pirmoji organizacinė struktūra, turėjusi konkretų tikslą – parengti bent jau bendrąją Konstitucijos koncepciją^[54].

Rengiant Konstituciją pirmasis žingsnis turėjo būti pagrindinio klausimo – valstybės formos apibrėžimas. Šiuo atžvilgiu samprotaujant apie apklausą (plebiscitą) ir apie priimtą konstitucinį įstatymą „Dėl Lietuvos valstybės“ yra prielaidų pažymėti, kad teiginys „Lietuvos valstybė yra nepriklausoma demokratinė respublika“ apibendrino ir suvienijo iki tol vartojamus Lietuvos valstybės apibrėžimus. Ir šiuo požiūriu Tautos valios ir suverenių jos galių išreiškimas buvo neabejotinai svarbus ir prasmingas.

Lietuvos žmonių valia, pareikšta per apklausą (plebiscitą), ir konstitucinis įstatymas „Dėl Lietuvos valstybės“ turėjo istorinę reikšmę grindžiant Lietuvos valstybės konstitucinius pagrindus ir tolesnę konstitucionalizmo raidą. Demokratinės valstybės modelis, už kurį pasisakė Tauta, buvo reikšmingas formuluojant bendruosius Lietuvos politinius ir teisinius pagrindus, valstybės institucijų sistemą ir jų įgaliojimus.

Apklausa (plebiscitas) naujausiųjų laikų Lietuvos konstitucionalizmui reikšminga ir tuo, kad po 1991 m. kovo 11-ąją paskelbto Lietuvos valstybės atkūrimo toliau tęsiama demokratinė konstitucinės valstybės tradicija, kai visus svarbiausius visuomenės ir valstybės gyvenimo klausimus Tauta sprendžia tiesiogiai ir taip įgyvendina suverenias savo galias. 1992 m. gegužės 23 d. įvyko referendumas dėl Lietuvos Respublikos Prezidento institucijos atkūrimo, 1992 m. birželio 14 d. – referendumas dėl Rusijos armijos išvedimo ir okupacijos padarytos žalos atlyginimo, 1992 m. spalio 25 d. – referendumas dėl Konstitucijos.

Apklausos (plebiscito) rezultatai ir priimtas konstitucinis įstatymas labai prisidėjo didinant Lietuvos valstybės įvaizdį pasaulyje, tarptautinėje bendrijoje. Lietuvos tautos apsisprendimas plačiai pagarsėjo ir buvo žinomas užsienio valstybių vadovams. Šiuo aktu dar kartą paskelbta apie Lietuvos apsisprendimą kurti laisvą valstybę, laisvą visuomenę, kurios nevaržytų jokios kitos valstybės valia. Visa tai lėmė ir Lietuvos užsienio politikos proveržį – Islandijos Respublika atnaujino diplomatinius santykius su Lietuvos Respublika.

Išvados

1. Konstitucijos lyginamojoje konstitucinėje teisėje vertinamos įvairiais aspektais. Atkreipiamas dėmesys į tai, kad egzistuoja formaliosios ir materialiosios konstitucijos. Konstitucijos analizuojamos remiantis ir kitais kriterijais. Konstitucijos gali būti ne tik įrankis, kurio tikslas – nustatyti pagrindines visuomenės ir valstybės valdymo taisykles, įtvirtinti žmogaus teises ir laisves, nustatyti politines ir teises garantijas, tačiau gali išreikšti atitinkamas teises ir politines idėjas. Jeigu į konstitucijas žvelgsime turėdami omenyje tokį kriterijų, akivaizdu, kad konstitucijose deklaruojami tautų ir valstybių idealieji siekiniai, kurie simbolizuoja žmonių, tautų ir valstybių laisvės lūkesčius.

2. Pasaulio valstybių konstitucionalizmo istorija byloja, kad konstitucijos, išreikšdamos steigiamosios valdžios galias, visada priimamos arba kardinaliai keičiamos tada ir ten, kai ir kur vyksta esminės socialinio gyvenimo reformos, politinių ir teisinių sistemų lūžiai. Iš esmės visose šalyse naujosios konstitucijos buvo priimtos tuomet, kai tautos pareikalavo demokratinį pertvarką. Žmogaus, tautos laisvės motyvas buvo vienas iš tų, kurie skatino konstitucinę raidą.

3. Lietuvos konstitucionalizmas XX a. pradžioje taip pat besąlygiškai buvo susijęs su tarptautiniu mastu pripažinta tautų apsisprendimo teise, tai yra su laisve kurti savo valstybę, nustatyti jos organizavimo sistemą, valstybės valdžios ir žmogaus sąveikos principus. Tai buvo išreikšta ne tik 1918 m. vasario 16 d. Akte, 1920 m. gegužės 15 d. Steigiamojo Seimo rezoliucijoje dėl atkurtos Lietuvos demokratinės valstybės, tačiau ir 1922 m. Konstitucijoje. XX a. pabaigoje Tautos siekiai atkurti valstybę politiškai ir teisiškai buvo deklaruojami įvairiuose Atgimimo laikotarpio konstitucijų projektuose, Sąjūdžio dokumentuose, kai kuriuose valdžios aktuose. Laisvės siekinys buvo ta fundamentalioji nuostata, kuria grindžiama 1990 m. kovo 11-osios aktų dvasia, Lietuvos Respublikos Laikinojo Pagrindinio Įstatymo turinys, 1991 m. vasario 9 d.

apklausa (plebiscitas) ir pagaliau – 1992 m. spalio 25 d. Lietuvos Respublikos Konstitucijos rengimas ir priėmimas.

-
- [1] Paine, T. *Žmogaus teisės*. Iš anglų kalbos vertė D. Stepanienė, E. Morkytė, A. Tijušas. Vilnius: Naujoji Rosma, 2003, p. 232.
- [2] Birmontienė, T., Jarašiūnas, E., Kūris, E., Maksimaitis, M., Mesonis, G., Normantas, A., Pumputis, A., Vaitiekienė, E., Vidrinskaitė, S., Žily, J. *Lietuvos konstitucinė teisė*. Vilnius: Lietuvos teisės universiteto Leidybos centras, 2002, p. 108.
- [3] Šileikis, E. *Alternatyvi konstitucinė teisė*. Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2003, p. 51.
- [4] Jarašiūnas, E. Nuo pirmosios iki naujausių konstitucijų: keletas minčių apie konstitucinio reguliavimo raidą. *Šiuolaikinė konstitucija: studijos apie užsienio šalių konstitucinį reguliavimą*. Vilnius: Mykolo Romerio universiteto Leidybos centras, 2005, p. 12; Jarašiūnas, E. Konstitucija ir įstatymas: kelios interpretavimo problemos. *Konstitucijos aiškinimas ir tiesioginis taikymas: Baltijos ir Skandinavijos šalių konferencijos medžiaga*. Vilnius: Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas, 2002, p. 234–257.
- [5] 2004 m. gegužės 25 d. Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos Prezidento rinkimų įstatymo 1¹ straipsnio (2004 m. gegužės 4 d. redakcija) ir 2 straipsnio 2 dalies (2004 m. gegužės 4 d. redakcija) atitikties Lietuvos Respublikos Konstitucijai“. *Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo nutarimai ir sprendimai*. Vilnius, 2004, Nr. 22, p. 210.
- [6] Lane, J.-E. *Konstitucija ir politikos teorija*. Iš anglų kalbos vertė Egidijus Kūris. Kaunas: Naujasis lankas, 2003, p. 190.
- [7] Pumputis, A. Konstitucija kaip simbolis ir kaip priemonė. *Jurisprudencija*. 2002, t. 30, p. 9.
- [8] Hayek, F.A. *Teisė, įstatymų leidyba ir laisvė: taisyklės ir tvarka*. Iš anglų kalbos vertė Algirdas Degutis. Vilnius: Eugrimas, 1998, t. 1, p. 196–197.
- [9] *Ten pat*, p. 197.
- [10] Berman, H.J. *Teisė ir revoliucija: Vakarų teisės tradicijos formavimasis*. Iš anglų kalbos vertė Arvydas Šliogeris. Vilnius: Pradai, 1999, p. 41.
- [11] Maksimaitis, M. *Užsienio teisės istorija*. Vilnius: Justitia, 2002, p. 193–205.
- [12] Lane, J.-E. *Konstitucija ir politikos teorija*. Iš anglų kalbos vertė Egidijus Kūris. Kaunas: Naujasis lankas, 2003, p. 192.
- [13] Išsamiau apie 1787 m. JAV Konstituciją žr.: Mesonis, G. Jungtinių Valstijų Konstitucija. *Šiuolaikinė konstitucija: studijos apie užsienio šalių konstitucinį reguliavimą*. Kolektyvinė monografija. Vilnius: Mykolo Romerio universiteto Leidybos centras, 2005, p. 33–51.
- [14] Apie Lietuvos konstitucionalizmo istorinę raidą išsamiau žr.: Maksimaitis, M. *Lietuvos valstybės konstitucijų istorija: XX a. pirmoji pusė*. Monografija. Vilnius: Justitia, 2005, p. 392; Andriulis, V., Maksimaitis, M., Pakalniškis, V., Pečkaitis, J.S., Šenavičius, A. *Lietuvos teisės istorija*. Vilnius: Justitia, 2002, p. 542.
- [15] Rėmeris, M. *Lietuvos sovietizacija 1940–1941: istorinė Lietuvos sovietizacijos apžvalga ir konstitucinis įvertinimas*. Vilnius: Litanus, 1989, p. 67.
- [16] Lakeras, V. *Europa mūsų laikais: 1945–1992*. Iš anglų kalbos vertė Arvydas Sabonis. Vilnius: Amžius, 1995, p. 564.
- [17] Hart, H.L.A. *Teisės samprata*. Iš anglų kalbos vertė Egidijus Kūris. Vilnius: Pradai, 1997, p. 322–337.
- [18] Held, D. *Demokratijos modeliai*. Iš anglų kalbos vertė Vytautas Radžvilas. Vilnius: Eugrimas, 2002, p. 331.
- [19] Siedentop, L. *Europos demokratija*. Iš anglų kalbos vertė Leonas Tamas. Vilnius: Vaga, 2003, p. 118.

- [20] Žilys, J. Konstituciniai politinės sistemos pagrindai. *Lietuvos politinė sistema: sąranga ir raida*. Vilnius: Poligrafija ir informatika, 2004, p. 56; Anušauskas, A., Bagušauskas, J.R., Bauža, Č., Blažytė, D., Ilgevičiūtė, V., Kašauskienė, V., Liekis, A. *Lietuvos suvereniteto atkūrimas 1988–1991 metais*. Vilnius: Diemedžio leidykla, 2000. – 488 p.; *Lietuvos Sąjūdis ir valstybės idealų įgyvendinimas*. Sudarė Danutė Blažytė, Vanda Kašauskienė, red. Česlovas Bauža. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 1998. – 368 p.
- [21] Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio bendroji programa. *Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis: Steigiamasis suvažiavimas 1988 m. spalio 22–23 d.* Vilnius: Mintis, 1990, p. 203–216.
- [22] *Ten pat*, p. 218.
- [23] Landsbergis, V. *Sunki laisvė: 1991 m. rudenio – 1992 m. rudenio: statom valstybę*. 1 knyga. Vilnius: Vaga, 2000, p. 5.
- [24] Šileikis, E. *Alternatyvi konstitucinė teisė*. Vilnius: VĮ „Teisinės informacijos centras“, 2003, p. 39.
- [25] *Ten pat*, p. 40.
- [26] Lietuvos ateities, pažangos vardan. *Tiesa*. 1988, spalio 30.
- [27] 1988 m. birželio 22 d. Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo nutarimas „Dėl pasiūlymų tobulinti konstitucinius įstatymus ir didinti Liaudies deputatų tarybų vaidmenį“. *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1988, Nr. 19–188. Nutarimu buvo sudaryta darbo grupė, kuri turėjo „...apibendrinti ir parengti konkrečius sprendimus dėl respublikos darbo kolektyvų, visuomeninių organizacijų, mokslo, kultūros ir meno veikėjų, taip pat kitų piliečių pasiūlymų tobulinti konstitucinius įstatymus ir didinti Liaudies deputatų tarybų vaidmenį“. Beje, vėliau ši darbo grupė jos pačios sprendimu buvo padalyta į tris sekcijas, o Konstitucijos tobulinimo klausimais dirbo: P. Kūris (pirmininkas), nariai – J. Bulavas, J. Galinaitytė, V. Geržonas, A. Juozaitis, J. Juzeliūnas, V. Landsbergis, K. Lapinskas, K. Lipeika, Just. Marcinkevičius, Z. Namavičius, M. Sluckis, S. Stačiokas, V. Tomkus, S. Vansevičius, A. Žebriūnas, J. Žilys.
- [28] Darbo grupės 1988 m. lapkričio 11 d. baigiamojo posėdžio protokole, kurį pasirašė 13 narių, pažymėta, kad „Darbo grupė, 1988 m. liepos 11 d. dalyvavusi sekcijos posėdyje, nuo 1988 m. rugsėjo 5 d. dirbo savarankiškai ir, pasirėmusi Lietuvos TSR Mokslų Akademijos parengtu projektu bei visuomenės pasiūlymais, 1988 m. lapkričio 11 d. baigė darbą, sudariusi Lietuvos TSR Konstitucijos naujos redakcijos projektą“.
- [29] *Lietuvos kelias*. Vilnius, 1989, p. 45.
- [30] *Atgimimas*. 1998, lapkričio 15.
- [31] Prof. Bronius Genzelis teigia: „Kadangi autoritarizmas diskreditavo save žmonių sąmonėje, dauguma sutarė, jog būtina įstatymais įtvirtinti demokratinės valstybės principus. Rengiant naują Lietuvos TSR Konstituciją, vieni vylėsi, jog, jeigu imperija ir nesubyrės, bus didesnės Respublikos teisės, kiti manė, jog tai – pereinamasis laikotarpis, ir iš karto neįmanoma pakeisti visos valstybės sandaros“. Žr.: Genzelis, B. *Socialinės ir politinės minties raida Lietuvoje: būti ar nebūti Lietuvai?* Vilnius: Margi raštai, 2005, p. 306.
- [32] Andriukaitis, V. Konstitucinė kolizija Aukščiausiojoje Taryboje. *Lietuvos Respublikos Konstitucija penkerių metų retrospektyvoje*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 1998, p. 28.
- [33] Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) dešimtoji sesija, 1988 m. lapkričio 17–18 d. *Stenogramos*. Vilnius: Mintis, p. 155–156.
- [34] *Ten pat*, p. 151.
- [35] *Lietuvos kelias*. Vilnius, 1989, p. 81.
- [36] Ozolas, R. Lietuvos Respublikos Konstitucijos prielaidos. *Lietuvos Respublikos Konstitucija penkerių metų retrospektyvoje*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 1998, p. 36–37.
- [37] Landsbergis, V. Iš laikinosios į pastovią. *Konstitucija, žmogus, teisinė valstybė: konferencijos medžiaga*. Vilnius: Lietuvos žmogaus teisių centras, 1998, p. 10–11.
- [38] 1990 m. kovo 11-osios aktų politinė teisinė prigimtis išsamiai išnagrinėta teisininkų darbuose. Žr.: Žalimas, D. *Lietuvos Respublikos nepriklausomybės atkūrimo 1990 m. kovo 11 d. tarptautiniai teisiniai pagrindai ir pasekmės*. Vilnius: Rosma, 2005, – 364 p.

- [39] *Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1990, Nr. 9–222.
- [40] Beje, Aukščiausiosios Tarybos deputatas, Nepriklausomybės Akto signataras A. Sakalas, prisimindamas kovo 11-osios aktų rengimo darbą, tvirtina, kad Sąjūdžio sudarytoje darbo grupėje, į kurią įėjo jau išrinkti Aukščiausiosios Tarybos deputatai (K. Lapinskas, R. Ozolas, Č. Stankevičius, V. Landsbergis, K. Motieka, A. Saudargas, V. Katkus, E. Klumbys, V. Andriukaitis), buvo keletas nuomonių dėl rengiamų būsimųjų aktų sekos. Štai išeivijos atstovais; deklaruojamas, kad 1918 m. vasario 16 d. Aktas niekada nenustojo galios ir yra aukščiausias konstitucinis įstatymas. Šio Akto pagrindu yra atnaujinamas Lietuvos valstybės suverenių galių vykdymas ir jos valdžios veikimas. Pagal projekte pateiktą schemą turėjo būti išrenkamas Seimo Prezidiumas, priimamas Seimo statutas, skelbiama laikinoji Konstitucija, renkamas Respublikos Prezidentas, o šis skiria Ministrą Pirmininką ir sudaro Vyriausybę. Po to būtų reikėję pareikalauti, kad sovietinė armija pasitrauktų iš Vilniaus, skelbiamas referendumas dėl Lietuvos valstybės nepriklausomybės. Žr.: Lietuvos Respublikos Seimo antroji sesija. 1993 m. kovo 11 d. iškilmingasis posėdis. *Stenogramos*. Nr. 34, p. 7–11.
- [41] *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1990, Nr. 9–223.
- [42] *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1990, Nr. 9–224.
- [43] Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos (pirmojo šaukimo) pirmoji sesija. 1990 m. kovo 10–13 d. *Stenogramos*. Vilnius: Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba, 1990, p. 80–84.
- [44] Landsbergis, V. *Kryžkelė: politiniai tekstai (1992–1994) ir šiek tiek prisiminimų*. Vilnius: Lietuvos aidas, 1995, p. 303.
- [45] Andriulis, V., Maksimaitis, M., Pakalniškis, V., Pečkaitis, J.S., Šenavičius, A. *Lietuvos teisės istorija*. Vilnius: Justitia, 2002, p. 501.
- [46] Birmontienė, T., Jarašiūnas, E., Kūris, E., Maksimaitis, M., Mesonis, G., Normantas, A., Pumputis, A., Vaitiekienė, E., Vidrinskaitė, S., Žilys, J. *Lietuvos konstitucinė teisė*. Vilnius: Lietuvos teisės universiteto Leidybos centras, 2002, p. 155.
- [47] *Laikinosios Vyriausybės žinių papildymas*. 1918, Nr. 1/1a.
- [48] *Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai*. Kaunas [1919].
- [49] *Laikinosios Vyriausybės žinios*. 1920, Nr. 37–407.
- [50] *Vyriausybės žinios*. 1928, Nr. 275–778.
- [51] *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo dokumentų rinkinys*. Vilnius, 1991, t. 2, p. 538.
- [52] Landsbergis, V. *Lūžis prie Baltijos: politinė autobiografija*. Vilnius: Vaga, 1997, p. 261.
- [53] *Baltijos kraštų kelias į nepriklausomybę: 1990–1991 metai. Įvykių kronika*. Sudarė V. Skuodis. Vilnius, 1997, p. 409.
- [54] Ši grupė parengė Konstitucijos koncepcijos metmenis, kurie, 1991 m. gegužės 1 d. aprobus Aukščiausiosios Tarybos Prezidiume, buvo paskelbti spaudoje (*Lietuvos aidas*. 1991, gegužės 9) svarstyti visuomenei.